

Προλεγόμενα

Για τον Σταύρο

«Δεν το θεώρησα συναφές».

«Τη θεωρώ αναπόφευκτη συνέπεια των αγώνων που έχω δώσει στη ζωή μου».

«Δεν γινόταν να μην έρθω».*

Σε τρεις φράσεις όλη του η ζωή, θα μπορούσε να πει κανείς. Σεμνός και συνεπής αγωνιστής. Από τα φοιτητικά του χρόνια στους αγώνες για τη δημοκρατία, είχε έντονη την αγωνία για το μέλλον της στη χώρα μας. Δίδασκε ότι θεμελιώδη χαρακτηριστικά της δημοκρατίας είναι η ίση συμμετοχή του καθενός και η αρχή της πλειοψηφίας. Η φιλελεύθερη δημοκρατία επιδιώκει την ειρηνική συμβίωση μέσω της συμμετοχής, της συναίνεσης και της αρχής της πλειοψηφίας. Αναγκαίο χαρακτηριστικό η υπακοή στους νόμους, καμία παράκαμψη της υποχρέωσης υπακοής δεν δικαιολογείται και, αν συνοδεύεται από πράξεις βίας, η προβολή της δημοκρατίας είναι εμφανέστερη. Κάθε μορφή βίας

* Η πρώτη φράση όταν ρωτήθηκε από τον Αριστόβουλο Μάνεση γιατί δεν περιέλαβε αναφορά στην αντιδικτατορική του δράση στο βιογραφικό του για τη θέση επιστημονικού συνεργάτη. Η δεύτερη για τη μήνυση που κατέθεσε εναντίον του η Πρόεδρος του Αρείου Πάγου. Η τρίτη για την παρουσία του στη δίκη των οκτώ τούρκων αξιωματικών, όταν ήδη η υγεία του είχε επιβαρυνθεί αρκετά.

αποτελεί βαριά προσβολή τόσο της ανθρώπινης ύπαρξης όσο και της δημοκρατίας. *Μια φιλελεύθερη δημοκρατία που προσπαθεί να αποφύγει την αδικία μπορεί να δεχθεί ως εξαίρεση την πολιτισμένη πολιτική ανυπακοή.* Αναφερόταν στον Ρολς, που γνώρισε στο Χάρβαρντ, σε sabbatical, το 1993-94. Κατά τον Ρολς, η πολιτική ανυπακοή έχει τον χαρακτήρα μιας δραματικής και ύστατης έκκλησης προς τη συνείδηση της πλειοψηφίας να αναθεωρήσει τις απόψεις της. Η υπακοή στους νόμους απασχόλησε σημαντικό μέρος της διδασκαλίας και των γραπτών του Σταύρου Τσακυράκη. Έθετε το παράδειγμα της Αντιγόνης και του Σωκράτη ως δύο αντίθετες τάσεις έναντι άδικων επιταγών της εξουσίας, για να τονίσει ότι σε μια δημοκρατική κοινωνία η έννομη τάξη αποτελεί αξία καθαυτήν, εφόσον βέβαια διαθέτει δημοκρατική νομιμοποίηση. Σε ένα τυραννικό καθεστώς ο καθένας έχει δικαίωμα αντίστασης, δικαίωμα εξέγερσης. Το στοιχείο της συναίνεσης ήταν για τον Σταύρο το πιο ισχυρό επιχείρημα στον πλατωνικό διάλογο. Όμως, έγραφε, ούτε η ίση συμμετοχή ούτε η αρχή της πλειοψηφίας ισοδυναμούν με την αυτονομία του πολίτη και επομένως δεν αποτελούν επαρκείς αιτιολογίες για τη δέσμευση των πολιτών. Τα επιχειρήματα υπέρ της συμμόρφωσης ανάγονται όλα στη ρεαλιστική διευθέτηση της κοινωνικής τάξης και κανένα δεν είναι ικανό να θεμελιώσει απόλυτη υποχρέωση υπακοής. Υποστήριζε ότι στις ΗΠΑ, αντίθετα από την Ευρώπη, αναπτύχθηκε μια παράδοση ανεκτική σε φαινόμενα πολιτισμένης πολιτικής συμπεριφοράς, που ανήγαγε την ανυπακοή σε άδικους νόμους σε μέσο πολιτικής έκφρασης. Κατά τον Ντουόρκιν, οι ΗΠΑ είναι μια χώρα που υπέφερε από μακρά περίοδο πολιτικών διχασμών, που κατέστησαν ιδιαίτερα έντονα τα διλήμματα περί νομιμότητας. Από το ζήτημα της δουλείας στον

αμερικανικό εμφύλιο μέχρι το κίνημα ειρήνης και την αντίθεση στον πόλεμο του Βιετνάμ, η πολιτική ανυπακοή επέδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση μιας διαφορετικής συλλογικής συνείδησης, για την οποία σήμερα κανείς δεν φαίνεται μετανιωμένος. Κατά τον Ρολς, η πολιτική ανυπακοή έχει τον χαρακτήρα διορθωτικής παρέμβασης στη νομοθετική διαδικασία, δεν πρόκειται για απόρριψη της αρχής της πλειοψηφίας αλλά για μια προσπάθεια πειθούς της πλειοψηφίας. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Ντούρκιν, από τον συλλογισμό που υπαγορεύει ότι μια κοινωνία δεν μπορεί να αντέξει όταν ανέχεται κάθε ανυπακοή, δεν προκύπτει ούτε είναι προφανές ότι αυτή θα διαλυθεί αν ανέχεται κάποια μόνον ανυπακοή.

Η πρώτη αυτή περίοδος στην Αμερική άλλαξε την όποια προσέγγιση είχε στα πράγματα ο Σταύρος, όπως ο ίδιος έχει δηλώσει. Από τον Ρολς, τον μεγαλύτερο πολιτικό φιλόσοφο στον κόσμο της εποχής εκείνης, κράτησε ως κύριο χαρακτηριστικό του δασκάλου τη σεμνότητα, ενώ χαρακτήριζε τον Ντούρκιν ως τον καλύτερο ρήτορα.

Για τον Σταύρο Τσακυράκη η Μεταπολίτευση έθεσε τέλος στις υπαρξιακές κρίσεις που γνώρισε στο παρελθόν η χώρα μας και είχαν ως ζητούμενο τη δημοκρατία. Η περίοδος της κρίσης που διανύουμε θέτει θεμελιώδη ερωτήματα για το είδος της κοινωνίας στην οποία ζούμε, δεν είναι πια κρίση αναζήτησης αλλά κρίση εφαρμογής της δημοκρατίας. Η ελληνική ιδιαιτερότητα αφορά την ουσιαστική αποδοχή της φιλοσοφίας της δημοκρατίας από την κοινωνία, εντοπίζεται στην αμφισβήτηση της πλειοψηφίας να κυβερνά και στην εξασθένιση του σεβασμού των δικαιωμάτων των άλλων. Η αμφισβήτηση της αρχής της πλειοψηφίας εμφανίζεται ως πολιτική ανυπακοή και συνεπάγεται την κατάμνη-

ση της κοινωνίας σε ομάδες συμφερόντων που αγωνίζονται να επιβάλουν τη δική τους θέληση, την επικράτηση της συντεχνιακής λογικής και τη διάλυση κάθε έννοιας γενικού συμφέροντος. Δόθηκε προτεραιότητα στην άσκηση των συλλογικών δικαιωμάτων που συνδέονται με οικονομικές διεκδικήσεις, θεωρούμενες πάντα δίκαιες και δημοκρατικές. Άλλα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως η ελευθερία του λόγου και της έκφρασης, δεν είχαν την ίδια υποστήριξη από την κοινωνία, οσάκις παρουσιάστηκαν περιστατικά παραβίασής τους. Οι αντιδράσεις της κοινωνίας σε απαγόρευση έργων τέχνης ή σε καταδίκες για την έκφραση γνώμης ήταν υποτονικές. Η κρίση ανέδειξε με τον πιο δραματικό τρόπο όλες τις παθογένειες της δημοκρατίας. Είναι αδύνατον να αποβάλουμε την ιδέα ενός κράτους ανεξάντλητων παροχών και να συμφιλιωθούμε με την πραγματικότητα ενός κράτους περιορισμένων παροχών, αφού οι παροχές εξαρτώνται αποκλειστικά από πόρους. Είμαστε, έγραφε, αναγκασμένοι να συζητούμε με όρους δικαιοσύνης, να θέτουμε προτεραιότητες και να κάνουμε επιλογές. Τα αιτήματα πρέπει να κρίνονται στο πλαίσιο μιας γενικότερης θεώρησης δικαιοσύνης, με μια αντίληψη γενικού συμφέροντος και όχι στο πλαίσιο μιας συντεχνιακής νοοτροπίας που εξ ορισμού θεωρεί μόνο τα δικά της αιτήματα δίκαια.

Το πρόβλημα αξιοπιστίας του πολιτικού κατεστημένου για τον Σταύρο Τσακυράκη εντοπίζεται στην αδυναμία δομικών μεταρρυθμίσεων, η αλλαγή νοοτροπίας είναι πέρα από τις δυνάμεις του. Διαχειρίζεται πελατειακές σχέσεις, διαπραγματεύεται μικροσυμφέροντα, παραχωρεί μικροπρονόμια. Η αλλαγή, υποστήριζε, δεν θα γίνει με φθαρμένα υλικά ούτε με ανακυκλωμένους πρωτομάστορες, χρειάζονται νέα πρόσωπα, με κοινό νου, ακεραιότητα και θέληση προσφοράς. *«Θα κάνω το παν για να βοηθήσω νέους*

ανθρώπους να αναλάβουν τη διεύθυνση της χώρας. Είναι ζήτημα κοινωνικής δικαιοσύνης».

Στο κεντρικό ερώτημα της εποχής αν το Σύνταγμα ευθύνεται για την κρίση, ο Σταύρος, υπέρμαχος μιας ηθικής ανάγνωσης του Συντάγματος, που καλεί τον ερμηνευτή να στηριχθεί στις ηθικές αρχές που περιέχουν οι συνταγματικοί κανόνες, και να τις εξειδικεύσει όχι με βάση κάποιες προσωπικές δοξασίες αλλά με βάση την πολιτική και συνταγματική ιστορία, μέσα από την οποία αυτές επενεργούν, υποστήριζε ότι δεν εξελίσσεται το Σύνταγμα εξαιτίας της κρίσης: «Είναι εκεί και περιμένει να το διαβάσουμε ορθά. Το πρόβλημα είναι ότι ούτε εμείς εξελισσόμαστε, παρά την κρίση, και συνεχίζουμε να το διαβάζουμε λανθασμένα».

Έγραψε κάποτε: «Οι δικαστικές αποφάσεις ασφαλώς δεν διαμορφώνονται από τη μειοψηφία (...) Όταν όμως [οι μειοψηφίες] έχουν ηθικό κύρος, διαμορφώνουν συνειδήσεις». Πίστευε στη σημασία του ρόλου του δικαστή στην κοινωνία και ενθάρρυνε τους φοιτητές του να ακολουθήσουν τη δικαστική σταδιοδρομία. Υποστήριζε όμως ότι από όλες τις εξουσίες η δικαστική είναι αυτή που πρέπει να ανέχεται την οξύτερη κριτική, γιατί είναι η μόνη που δεν ελέγχεται από κανέναν. «Το μόνο σοβαρό αντίβαρο στη μεγάλη εξουσία τους είναι η δημόσια κριτική του έργου τους, η οποία μάλιστα θεωρώ ότι πρέπει να γίνεται επωνύμως». Στο θέμα αυτό ήταν ιδιαίτερα αυστηρός. «Η ελευθερία του λόγου που απολαμβάνουν οι υπόλοιποι πολίτες δεν ισχύει υπέρ όσων είναι κρατικά όργανα και η αμεροληψία που οφείλουν να επιδεικνύουν οι δικαστές σχεδόν σε κάθε θέμα δημοσίου ενδιαφέροντος δεν τους επιτρέπει να δημοσιοποιούν τις απόψεις τους, επομένως περιορίζει δραματικά τη συμμετοχή τους στον δημόσιο διάλογο». Για την κριτική των δικαστικών αποφάσεων έγραψε χαρακτηριστικά: «Να εξομολογηθώ την αμαρ-

τία μου: την αντίληψη ότι ο δικαστής είναι τελικός κριτής κάθε απόφασης σε μια κοινωνία και συγχρόνως υπεράνω κριτικής τη θεωρώ προβληματική για τη δημοκρατία».

Σε όλες τις περιόδους των σπουδών και των εκπαιδευτικών αδειών του (στη Ρώμη, στο Παρίσι, στην Αμερική) διάβασε πολύ και στην πρώτη από τις εκπαιδευτικές άδειες στο Χάρβαρντ (1993-94) εξοικειώθηκε με το δίκαιο της Αμερικής και κυρίως με την ελευθερία του λόγου, επιστρέφοντας δε έγραψε το βιβλίο *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, που κυκλοφόρησε το 1997. Ο τρόπος που ο Σταύρος έβλεπε τα πράγματα συνδέεται απόλυτα με την αντιμετώπιση των δικαιωμάτων, είχε πάθος με την ελευθερία του λόγου. Ήταν απόλυτος, με ένα σχεδόν παιδικό πείσμα, όσο και αν δεχόταν κριτική ή αμφισβήτηση για την άποψή του. «Το δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου είναι θεμελιώδες επειδή είναι το μόνο δικαίωμα που άπεται της δημοκρατίας. Χωρίς ελευθερία του λόγου δεν υπάρχει δημοκρατία ούτε ατομική ολοκλήρωση». Η ελευθερία της έκφρασης είναι αδιαπραγμάτευτη, συνεπάγεται την ελεύθερη διακίνηση όλων των ιδεών και των απόψεων, ανεξαρτήτως του περιεχομένου τους. «Δεν νοείται ελεύθερος δημόσιος διάλογος αν αυτός προσληφθεί ως αποκαθαρμένος από τις λανθασμένες, εξωφρενικές ή απεχθείς ιδέες». Σταθερή βάση για την απαγόρευση του μισαλλόδοξου λόγου μπορεί να αναζητηθεί μόνον όταν στοιχειοθετείται άμεσος και επικείμενος κίνδυνος επέλευσης κάποιου κακού. Η διαφωνία, η εναντίωση, η προσβολή, η οργή, η αγανάκτηση, η ψυχική οδύνη, δεν είναι θεμιτές δικαιολογίες περιορισμού του λόγου. Το ιδεολογικό κακό που προκαλεί ο μισαλλόδοξος λόγος μπορεί να αντιμετωπισθεί με τον μόνο ορθό και αποτελεσματικό τρόπο, που είναι ο αντίλογος. Οι νομοθετικές απαγορεύσεις δεν μπορούν να υποκαταστήσουν αποτελεσματικά τα επιχειρήματα.

Για το ζήτημα της απαγόρευσης έργων τέχνης έγραψε: «Αν στις σύγχρονες πλουραλιστικές κοινωνίες επιχειρήσουμε να απαγορεύσουμε κάθε έκφραση που έρχεται σε αντίθεση με τις ευαισθησίες κάθε πιστού οποιασδήποτε θρησκείας, θα διαπιστώσουμε ότι λίγες εκφράσεις θα απομείνουν ελεύθερες για δημόσια χρήση. Το γεγονός της ύπαρξης πολλών θρησκειών και δογμάτων καθιστά το αίτημα για ιδιαίτερη προστασία του θρησκευτικού συναισθήματος όλων των πολιτών ισοδύναμο με αίτημα λογοκρισίας κάθε ιδέας και έκφρασης». Στο βιβλίο του *Θρησκεία κατά Τέχνης* ασχολήθηκε ειδικότερα με τα θέματα της καλλιτεχνικής έκφρασης και υποστήριξε ότι η αμφισβήτηση της καλλιτεχνικής δημιουργίας που οδηγεί στη λογοκρισία δεν στηρίζεται παρά σε υποκειμενικές ιδεολογικές και αισθητικές προτιμήσεις, οι οποίες σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία δεν επιτρέπεται να επιβάλλονται με τον νόμο.

Για τον Σταύρο Τσακυράκη τα δικαιώματα του ανθρώπου, η εξουσία δηλαδή που έχω να πράξω κάτι ή όχι, είναι απόλυτα, απορρέουν από την αντίληψη δικαιοσύνης και κάποια από αυτά, αν ένα κράτος δεν τα προστατεύει, αυτό το κράτος δεν είναι δίκαιο. Εκεί στέγαζε και τη μεγάλη του επιφυλακτικότητα στην αρχή της αναλογικότητας, γιατί οδηγεί σε μια σύγκριση και σύγκρουση των δικαιωμάτων που ο ίδιος δεν δεχόταν ότι υφίσταται.

Ασχολήθηκε με τη δικηγορία συχνά χωρίς αμοιβή, με μια ρομαντική αντίληψη του ρόλου του, σχεδόν πάντα για να υπερασπιστεί τις αξίες για τις οποίες αγωνίστηκε σε όλη του τη ζωή. Φυσικός του χώρος γι' αυτό το Δικαστήριο του Στρασβούργου, όπου υπερασπίστηκε με επιτυχία υποθέσεις για το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη, την προσωπική ελευθερία και τις συνθήκες κράτησης, την ελευθερία της έκφρασης, με έμφαση στη δημοσιογραφική ελευθερία.

Η Αμερική τον επηρέασε και στον τρόπο που έβλεπε το έργο του ως πανεπιστημιακού δασκάλου. Δουλειά του καθηγητή, έλεγε, είναι να ερεθίζει την κριτική σκέψη των φοιτητών, να τους θέτει ερωτήματα, να τους κάνει συνεχώς να αναρωτιούνται. Δεν υπάρχει πιο συναρπαστικό ακροατήριο στον κόσμο από αυτό των φοιτητών, και το ακροατήριο αυτό τον λάτρευε, τα παιδιά παρακολουθούσαν τα μαθήματά του και μετά την αποφοίτηση. Τον ακολουθούσαν μαγεμένοι, σαν μαθητές, σαν Απόστολοι. Έχουν μείνει ιστορικά τα δημόσια μαθήματα που οργάνωσε στο Ζάμπειο την εποχή των καταλήψεων. Το τελευταίο του μάθημα στο αμφιθέατρο Σαριπόλου, λίγα μέτρα από την τaráτσα της Νομικής, θα μείνει αλψμόννητο σε όσους το ζήσαμε. Τα δάκρυα και το παρατεταμένο χειροκρότημα έκρυβαν όλη την αγάπη και την αναγνώριση που μπορεί να γνωρίσει ένας δάσκαλος.

Ο καλύτερος της γενιάς του, ο ποιητής της νομικής επιστήμης, θαρραλέος και βαθιά ηθικός, συνεπής πολίτης, υπέροχος δάσκαλος, διαρκής πηγή πολιτικής ενέργειας, πόλος καλού, μερικοί από τους χαρακτηρισμούς που του αποδόθηκαν στα κείμενα που κατέκλυσαν τον έντυπο και ηλεκτρονικό Τύπο μετά τον θάνατό του. Δίδασκε αυτά που πίστευε και ζούσε σύμφωνα με αυτά που δίδασκε. Από τα μαθητικά του χρόνια στο Κολλέγιο, τους φοιτητικούς αγώνες, το Πολυτεχνείο, την παρανομία, τη διδασκαλία του στο Πανεπιστήμιο, τα καλοκαίρια στον Μόλυβο, τα βράδια στα «Σκαλάκια», ο Σταύρος ήταν πάντα ο ίδιος, ακατάβλητος αγωνιστής για τα δικαιώματα, τη δημοκρατία, την πρόοδο της χώρας, την επικράτηση του καλού στην κοινωνία. Διαβάζοντας τα κείμενα που ακολουθούν, άκουγα τη φωνή του, λίγο τσακισμένη τα τελευταία χρόνια, αλλά πάντα γεμάτη ένταση, το βροντερό παιδικό γέλιο του, και ένιωθα σαν να 'ταν πάλι ανάμεσά μας. «Το να

μη δώσω νόημα στη ζωή, να μη δώσω αξία, να μην κάνω τη ζωή άξια βίου, αυτό είναι για μένα αποτυχία», είπε κάποτε. Ο Σταύρος Τσακυράκης έδωσε νόημα στη ζωή του και φώτισε τις δικές μας.

Αθήνα, 20 Μαρτίου 2019

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας